ΙΩΑΝΝΟΥ Κ. ΠΡΟΜΠΟΝΑ

Η ΕΠΙΒΙΩΣΙΣ ΤΟΥ ΟΝΟΜΑΤΟΣ ΤΟΥ ΔΙΟΣ ΕΙΣ ΟΡΚΟΝ ΚΑΙ ΕΠΙΚΛΗΣΙΝ ΕΝ ΚΡΗΤΗ

Διὰ τῶν στίχων :

«Κρῆτες ἀεὶ ψεῦσται»· καὶ γὰρ τάφον, ὦ ἄνα, σεῖο
Κρῆτες ἐτεκτήναντο· σύ δ' οὐ θάνες, ἐσσὶ γὰρ αἰεί [1]

ἀποτελούντων τὴν ἀρχαιοτέραν μαρτυρίαν τῆς περὶ τοῦ τάφου τοῦ Διὸς ἐν Κρήτῃ παραδόσεως [2], ὁ Καλλίμαχος ψέγει τοὺς Κρῆτας ὡς τεκτηναμένους τάφον τοῦ ἀθανάτου θεοῦ. Καὶ ὅμως ὁ ὕψιστος θεὸς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, μετὰ παρέλευσιν δύο χιλιάδων τριακοσίων περίπου ἐτῶν ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ ποιητοῦ, ἐξακολουθεῖ εἰσέτι νὰ περιφέρεται εἰς τὰ στόματα τῶν περὶ τὴν Ἴδην οἰκούντων Κρητῶν ! Ἐπεβίωσε δέ, ὡς θὰ δειχθῇ κατωτέρω, τὸ ὄνομα τοῦ Διὸς α) εἰς τὸν ὅρκον *μὰ τὸ Ζά*, ὃν κατ' ἀρχαίαν βεβαίως παράδοσιν ὀμνύουν οἱ ὀρεσίβιοι κάτοικοι τῶν Ἀνωγείων, χωρίου κειμένου ἐπὶ μικροῦ ὑψηλοῦ ὀροπεδίου τῆς Ἴδης, καὶ β) εἰς τὴν ἐπίκλησιν *Ζᾶνε θεὲ* καὶ *Ζῶνε θεέ*, ἣν ἀντιστοίχως χρησιμοποιοῦν οἱ κάτοικοι τῶν ὡς ἄνω Ἀνωγείων καὶ τοῦ Ζοῦ τὸ λάκκο, χωρίου καὶ τούτου τῆς Ἴδης.

***

Μνείαν τοῦ ὅρκου ποιοῦνται, ἐξ ὅσων γνωρίζω, ὁ J. B. Ow, ὁ N. Πλάτων καὶ ὁ Γ. Πάγκαλος.

Οὕτως ὁ Ow γράφει : «Auf Kreta wird der Götter-Name Zeus, im Dorischen Dialekte Zâ, noch in der Volkssprache bei Betheuerungen gebraucht» [3].

Ὁ δ' ἀρχαιολόγος N. Πλάτων παραθέτει τὴν ἀκόλουθον μαρτυρίαν : «Εἰς ὅρκον διδόμενον μέχρι σήμερον εἰς τὴν ὀρεινὴν περιοχὴν τῶν Ἀνωγείων τῆς Ἴδης καὶ κατὰ παράδοσιν παλαιόθεν διασῳζόμενον ἀκούεται ἡ ἐπίκλησις *Μᾶ Ζᾶ*. Φαίνεται ὅτι πρόκειται περὶ τῆς διασώσεως αὐτῆς τῆς παρ' Αἰσχύλῳ χρησιμο-

1) Ὕμν. εἰς Δία 8—9 (=II [1953] p. 1 Pfeiff.)

2) Αὕτη, εὐρέως γνωστὴ παρὰ τοῖς μεταγενεστέροις (πβ. *Arthur Evans*, The Palace of Minos I 154, ἔνθα καὶ ἡ παλαιοτέρα βιβλιογραφία· *A. B. Cook*, Zeus. A Study in Ancient Religion I (1914/1964) 157 καὶ II (1925/1965) 940—42, ἔνθα ἀναγραφὴ τῶν σχετικῶν χωρίων), ἀπαντῶσα δὲ παρὰ τοῖς βυζαντινοῖς (πβ. *Arthur Evans*, ἔνθ' ἀν. I 154· *A. B. Cook*, ἔνθ' ἀν., I 158 καὶ II II 943) καὶ τοῖς περιηγηταῖς (πβ. *A. B. Cook*, ἔνθ' ἀν., I 158 καὶ II II 943· *Paul Faure*, Le mont jouktas, tombeau de Zeus, Minoica. Festschrift zum 80. Geburtstag von Johannes Sundwall. Berlin 1958, σ. 135 κ.ἑ.), διασῴζεται μέχρι σήμερον ἐν τῇ νήσῳ (πβ. *Paul Faure*, ἔνθ' ἀν., σ. 133). Περὶ δὲ τῆς σημασίας τῆς παραδόσεως ταύτης βλ. καὶ Roscher, Lexikon VI (1924—1937/1965), στ. 580—81· πβ. ὡσαύτως *M. P. Nilsson*, The Minoan—Mycenaean Religion, Lund 1950$_2$, 461 κἑ.

3) J. B. Ow, Die Abstammung der Griechen und die Irrthümer und Täuschungen de Drs. Ph. Fallmerayer. Mit einem Anhange über Sprache, Volk und Fremdenherrschaft in Griechenland, München 1848, ἐν Anhang σ. 59· τοῦ *αὐτοῦ*, Aufzeichnungen eines Junkers am Hofe zu Athen. Wien und Leipzig 1854, I 167.

ποιουμένης ἐπικλήσεως τῆς θεᾶς μητρὸς γῆς μᾶλλον παρὰ περὶ ὅρκου εἰς τὸν Δία (ἐκ τύπου : μὰ Δᾶν=μὰ τὸν Δία, ἐξ ὀνομαστικῆς Δᾶς» [4].

Τέλος ὁ Γ. Πάγκαλος γράφει : «*Ζᾶ* τό, Ἀ. Κρ. (Ἴδη). Μόνον ἐν τῷ ὅρκῳ «*Μὰ τὸ Ζᾶ* (=Ζῆνα) *φάσκω σού το καὶ κάτεχέ το* (=λέγω σού το καὶ γνώριζέ το) ἢ *καὶ ξιά σου* (=ἐξουσία σου εἶναι νὰ τὸ κάμῃς ἢ ὄχι). Ἀπὸ κατοίκους κατοικοῦντας μακρὰν τῆς Ἴδης ἐπληροφορήθην ὅτι ὁ ὅρκος λέγεται ὑπὸ κατοίκων κατοικούντων πλησίον τῆς Ἴδης. Μετέβην λοιπὸν εἰς τὰ πλησιόχωρα . . . καὶ ἠρεύνησα προσεκτικὰ μὲ τὴν ἐρωτηματικὴν καὶ ἀκροαματικὴν μέθοδον, ἀλλὰ δὲν τὸ ἤκουσα μὲ ἄμεσον αὐτηκοΐαν. Ὁ ἐξ Ἡρακλείου Κρήτης, ἐν Ἀθήναις δὲ κατοικῶν δικηγόρος Ἰωάνν. Παλιεράκης μὲ ἐβεβαίωσεν ὅτι εἶχεν ἀκούσει τὸν ὅρκον αὐτὸν τὸ 1909 ἀπὸ τὸν ἐκ Ρεθύμνου γυμνασιάρχην Ἐμμ. Γενεράλην, ὁ ὁποῖος τὸν εἶχεν ἀκούσει ἐξ αὐτηκοΐας ἀπὸ τὴν σύζυγον λεγόμενον πρὸς τὸν σύζυγόν της κατὰ τὴν ἀναχώρησίν του εἰς Κων/πολιν. Παρήγγειλε πρὸς αὐτὸν νὰ τῆς ἀγοράσῃ ὀψώνια ἀπὸ τὴν βασιλίδα τῶν πόλεων εἰποῦσα : «Μὰ τὸ *Ζᾶ* φάσκω σού το καὶ ξιά σου» [5].

Τὰς ἀνωτέρω, ἀνεξαρτήτους [6]δ' ἀλλήλων, μαρτυρίας, ἃς παρέθηκα ἐπίτηδες αὐτολεξεὶ διά τὸ μέγιστον ἐνδιαφέρον τῆς ἐν τοιαύτῃ [7] χρήσει ἐπιβιώσεως τοῦ ὀνόματος τοῦ ὑψίστου ἀρχαίου θεοῦ, ἠδυνήθην νὰ συγκεντρώσω σχετικῶς πρὸς τὴν ἐν ὅρκῳ χρῆσιν τοῦ τύπου τούτου, οὗτινος ἡ ὕπαρξις δύναται, νομίζω, νὰ θεωρηθῇ βεβαία, ἅτε μαρτυρουμένη ὑπὸ διαφόρων ἐρευνητῶν, μάλιστα δὲ ὑπὸ τοῦ ἐπιφανοῦς ἀρχαιολόγου ἀλλὰ καὶ γνώστου τῆς Κρητικῆς διαλέκτου Ν. Πλάτωνος καὶ ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ συλλογέως πλουσιωτάτου ἐκ Κρήτης γλωσσικοῦ ὑλικοῦ Γ. Παγκάλου. Χρήζει δ' ὅμως ἑρμηνείας ὁ τύπος *Ζά*, ὅστις κατ' ἐμὴν γνώμην δὲν ἔχει εἰσέτι ἑρμηνευθῇ ὀρθῶς.

Ὁ *Ου*, ὡς ἤδη εἴδομεν, θεωρεῖ ὡς δωρικὸν κατάλοιπον τὸν τύπον *Ζὰ* ὑπονοῶν προφανῶς διὰ τῶν ὅσων γράφει ὅτι ὁ σημερινὸς τύπος προέκυψεν ἀπὸ τοῦ ἀρχαίου *Ζὰν—Ζανός*. Ἀλλ' ἐκ τοῦ *Ζὰν—Ζανὸς* ἐν τῇ κατ' αἰτιατικὴν διὰ τὴν εἰς ὅρκον χρῆσιν τοῦ ὀνόματος ἐκφορᾷ θ' ἀνεμένετο τύπος *Ζάνα (μὰ τὸν Ζάνα)* καὶ οὐχὶ βεβαίως *Ζὰ (μὰ τὸ Ζά)*.

Ὁ Πλάτων νομίζει, καθ' ἃ ἐκ τῶν ἀνωτέρω παρατεθέντων συνάγεται, ὅτι ἐν τῷ σημερινῷ ὅρκῳ *μὰ Ζὰ* (οὕτω γραπτέος, ὡς θὰ δειχθῇ) πρόκειται ἐπιβίωσις

---

4) *Ν. Πλάτωνος*, Τὸ Ἱερὸν Μαζᾶ (Καλοῦ Χωριοῦ Πεδιάδος) καὶ τὰ μινωϊκὰ Ἱερὰ Κορυφῆς, Κρητ. Χρον. 5 (1951), 116.

5) *Γ. Ἐμμ. Παγκάλου*, Περὶ τοῦ γλωσσικοῦ ἰδιώματος τῆς Κρήτης, τ. 2 (ἐν Ἀθήναις 1960), σ. 352.

6) Τὸν ὅρκον ἀναγράφει καὶ ὁ *Στέργιος Σπανάκης* (Ἡ Κρήτη. Α'. Κεντρικὴ—Ἀνατολική, Ἡράκλειον Κρήτης 1964, σ. 194), ἀλλὰ προφανῶς ἀντλεῖ καὶ ἀπὸ τοῦ Πλάτωνος καὶ ἀπὸ τοῦ Παγκάλου γράφων : «Ὅπως εἶναι γνωστὸ ἡ λέξη Μᾶ χρησιμοποιεῖται καὶ σήμερα ἀπὸ τὸν Κρητικὸ Λαὸ μὲ τὴ σημασία *Μητέρα* καὶ στ' Ἀνώγεια Μυλοποτάμου ἀκούεται καὶ σήμερα ὁ ὅρκος Μᾶ Ζᾶ (=Μὰ τὸν Δία)».

7) Ὡς τοπωνύμιον τὸ ὄνομα τοῦ Διὸς διεσώθη καὶ ἐν Κρήτῃ ἀλλὰ καὶ ἀλλαχοῦ, ὑπὸ ποικίλους δὲ τύπους. Ἐκτενῶς διαλαμβάνω περὶ τούτου εἰς προσεχῶς ἐκδοθησομένην ἐργασίαν ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ λατρεία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ ἡ ζῶσα τοπωνυμικὴ παράδοσις».

τῆς παρ' Αἰσχύλῳ ('Ικέτ. 890, 899) ἐπικλήσεως *Μὰ Γᾶ=Μῆτερ Γῆ*. Αἱ δυσκολίαι εἰς τὴν ἑρμηνείαν ταύτην, γλωσσικαὶ καὶ σημασιολογικαί, εἶναι κατ' ἐμὴν γνώμην ἀνυπέρβλητοι· διότι : 1. ἡ ἀρχαία ἔκφρασις *Μὰ Γᾶ* εἶναι ἐπίκλησις σημαίνουσα *Μῆτερ Γῆ*, οὐχὶ δ' ὅρκος ὡς—κατὰ τὴν σαφεστάτην μαρτυρίαν καὶ αὐτοῦ τοῦ Πλάτωνος—τὸ σημερινὸν *μὰ Ζὰ—μὰ τὸ Ζά*. 2. Ἡ ἐπίκλησις *Μὰ Γᾶ*, ἀπαντῶσα ἀποκλειστικῶς (δὶς καὶ ἐν τῷ αὐτῷ χωρίῳ) εἰς τὰς 'Ικέτιδας τοῦ Αἰσχύλου, ἄγνωστος δ' ἄλλοθεν, τοῦθ' ὅπερ δεικνύει τὴν σπανιωτάτην χρῆσιν ταύτης, θὰ ἦτο ἀπίθανον νὰ ἐπιβιώσῃ ὑπερισχύουσα ἄλλων συνηθεστάτων. 3. Ὁ τύπος *Γᾶ (Γῆ, Γαῖα)* μαρτυρούμενος συχνά, κατ' ἀρχαίαν βεβαίως παράδοσιν, εἰς κρητικὰς ἐπιγραφάς, δὲν ἐτράπη εἰς *Δᾶ* ἢ *Ζᾶ* ἐν Κρήτῃ. 4. Ὁ κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Παγκάλου τύπος *μὰ τὸ Ζὰ* δεικνύει τὸ γένος τῆς πρὸς ἣν ἡ ἐπίκλησις θεότητος. Διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους ἡ ἑρμηνεία τοῦ Πλάτωνος δὲν δύναται νὰ εἶναι ὀρθή.

Τέλος, ὁ Γ. Πάγκαλος, ἔνθ' ἀν., ἐσχέτισε πρὸς τὸν ὕπατον θεὸν τὸν τύπον *Ζὰ* ἀλλ' ἄνευ περαιτέρω ἑρμηνείας. Εἰς τὸ Συμπλήρωμα δὲ τοῦ Γλωσσαρίου (τ. 3, ἐν 'Αθήναις 1961, σ. 512) προσθέτει : «Τὸ *Ζεᾶς* (προφέρ. *Ζιᾶς*) θὰ ἐσχηματίσθη κατ' ἐπίδρασιν τοῦ βασιλεᾶς (βασιλιᾶς)». Εἶναι προφανὲς ὅτι ἐν τῇ προσπαθείᾳ αὐτοῦ, ὅπως ἑρμηνεύσῃ τὸν παραδεδομένον τύπον *Ζά*, ἠλλοίωσε τοῦτον μεταβαλὼν εἰς *Ζεᾶς !* Εἰς νεώτερον Συμπλήρωμα (τ. 5, Β' ἡμίτομος, ἐν 'Αθήναις 1969, σ. 364) ὁ αὐτὸς γράφει : «Ζᾶ τό, Α. Κρ. (Ἴδη). Ἴσως ἐκ τοῦ Ζῆνα ἢ μᾶλλον ἐκ τοῦ Ζεὺς—Ζεᾶς—Ζᾶς ὡς : βασιλέας—Βασιλεᾶς». Δὲν εἶναι ἀπολύτως σαφές, τί ἀκριβῶς διὰ πάντων τῶν ἀνωτέρω ἐννοεῖ ὁ Πάγκαλος. Ἀνεξαρτήτως τούτου, ἐπειδή, ἐξ ἀφορμῆς τῶν ὅσων ἀσαφῶς γράφει, θὰ ἠδύνατό τις νὰ ὑποστηρίξῃ ὅτι ὁ τύπος *Ζὰ* ἠδύνατο νὰ προκύψῃ δι' ἀπουράνωσιν [8] ἐκ παλαιοτέρου *Ζιὰ* καὶ οὗτος πάλιν ἐξ ἀσυνιζήτου *Ζέα (τόν)*, παρατηρῶ ὅτι ἡ τοιαύτη προέλευσις ἀπολύτως δυνατή, ἐὰν ἦτο ἐν χρήσει κατὰ τὴν ἀρχαιότητα τύπος αἰτιατ. *Ζέα*, εἶναι ἀδύνατος διὰ τὴν ἀπουσίαν [9] ἀκριβῶς τῆς τοιαύτης χρήσεως. Ὅτι ὡσαύτως ἀπὸ τῆς

---

8) Τὸ φαινόμενον εἶναι σύνηθες ἐν 'Ανατ. Κρήτῃ· πβ. *Γ. Π. 'Αναγνωστοπούλου*, Περὶ τῆς ἐν Κρήτῃ ὁμιλουμένης καὶ ἰδίως περὶ τοῦ ἰδιώματος 'Αγ. Βαρβάρας καὶ περιχώρων, 'Αθηνᾶ 38 (1926), 148, 155· *Γ. 'Εμμ. Παγκάλου*, ἔνθ' ἀν., τ. 1 (1955) σ. 171· *Ν. Γ. Κοντοσοπούλου*, Παρατηρήσεις εἰς τὴν διάλεκτον τῆς Δυτικῆς Κρήτης, 'Αθηνᾶ 63 (1959), 320—22.

9) Δὲν ἀγνοῶ ὅτι παρὰ Σέξτῳ τῷ 'Εμπειρικῷ (ΙΙ μ.Χ. αἰ.), Πρὸς Μαθηματικοὺς (177, 195) μαρτυρεῖται τὸ κλιτικὸν σύστημα γεν. *Ζεός*, δοτ. *Ζεΐ*, αἰτ. *Ζέα*. 'Αλλὰ τὸ σύστημα τοῦτο χαρακτηρίζεται ὡς ἀνύπαρκτον ὑπὸ τοῦ *H. Collitz*, Die flexion der nomiua mit dreifacher Stammabstufung im Altindischen und im Griechischen, Bezz. Beiträge 10 (1886), 52. Ὁ καθηγ. *Γ. Κουρμούλης* (Γλῶσσα καὶ Λατρεία, Λεξικ. Δελτ. 4 (1942/48), 77) ἀντιθέτως παρατηρεῖ ὅτι : «Τὸ σύστημα τοῦτο δι' ἀνθρώπους ἀήθεις πρὸς τὴν δύσκολον κλίσιν τοῦ ὀνόματος εἶναι ψυχολογικῶς καὶ γραμματικῶς νοητόν. δὲν πρέπει δέ, ἐπειδὴ δὲν ἐπέδωκε καὶ δὲν μαρτυρεῖται ἀλλαχόθεν, νὰ ἀποκλείωμεν. 'Εξ ἄλλου αὐτὸς οὗτος ὁ Σέξτος ὁ 'Εμπειρικὸς γνωρίζει ὅτι τὸ σύστημα εἶναι προϊὸν ἀναλογίας ἄξιον γέλωτος, δι' ἀνθρώπους βεβαίως εἰδήμονας τῶν πραγμάτων, καὶ ἀποτρέπει ἀπὸ τῆς χρήσεως τούτου· ἔνθ' ἀν. 195—6 : τὸ μὲν γὰρ τῆς ὀρθῆς πτώσεως ὁ Ζεὺς οὔσης τὰς πλαγίους προφέρεσθαι Ζηνός, Ζηνί, Ζῆνα καὶ τῆς κύων, κυνός, κυνί, κύνα σαφές, ἀλλὰ καὶ ἀπρόσκοπτον τοῖς πολλοῖς εἶναι φαίνεται.

αἰτιατ. *Ζῆνα* ἦτο ἀδύνατος ἡ προέλευσις τοῦ σημερινοῦ τύπου *Ζά*, εἶναι πρόδηλον.

Κατ' ἐμὴν γνώμην ἐν τῷ ὅρκῳ *μὰ τὸ Ζὰ* πρόκειται ἐπιβίωσις τοῦ συνηθεστάτου ἀνὰ τὸ Πανελλήνιον ὅρκου *μὰ Δία—μὰ τὸν Δία*. Ἡ ἀπὸ τοῦ τύπου *Δία* ἐξέλιξις εἰς τὸ σημερινὸν *Ζὰ* ἑρμηνεύεται εὐκόλως, εἶναι δὲ σύμφωνος πρὸς τὴν φωνητικὴν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἡ σειρὰ ἐξελίξεως ἦτο : *Δία*)*Διὰ*)Δjὰ)*Ζά*.

τοῦτο δέ ἐστι τὸ τῆς κοινῆς συνηθείας. τὸ δὲ ἀπὸ τῆς Ζεὺς ὀρθῆς Ζεὸς λέγειν καὶ Ζεῖ καὶ Ζέα . . . οὐ μόνον ἀσαφές, ἀλλὰ καὶ γέλωτος, ἔτι δὲ προσκοπῆς ἄξιον εἶναι δοκεῖ· *τοῦτο δὲ γίνεται ἀπὸ ἀναλογίας*. τοίνυν, ὡς ἔφην, οὐ ταύτῃ χρηστέον, ἀλλὰ τῇ συνηθείᾳ»[1]. Ἐν σημ. δὲ γράφεται : «Ἐν Ἀθήναις λέγεται σήμερον πολλάκις ὑπὸ τῶν ἀπαιδεύτων ὁδὸς ἡ στάσις *Βουλγαροκτόνος*, ἀναλογικῶς κατὰ τὰ ὀνόματα ὁδῶν *Κοδριγκτῶνος*, *Μαιζῶνος* κλπ.». Ἐπιτραπήτω μοι νὰ διαφωνήσω πρὸς τὴν τελευταίαν γνώμην. Οἱ τύποι *Ζεός*, *Ζεῖ*, *Ζέα* εἶναι καὶ κατ' ἐμὴν γνώμην πλασματικοί. Τοῦτο συνάγεται κυρίως ἐξ αὐτοῦ τοῦ χωρίου τοῦ Σέξτου, ὃ παρέθηκεν ὁ καθηγ. Γ. Κουρμούλης, πλῆρες δ' ἔχον ὡς ἑξῆς : «τὸ δὲ ἀπὸ τῆς Ζεὺς ὀρθῆς Ζεὸς λέγειν καὶ Ζεῖ καὶ Ζέα καὶ ἀπὸ τῆς κύων σχηματίζειν κύωνος κύωνι κύωνα, ἢ ἀπὸ τῆς κυνὸς γενικῆς ἀξιοῦν τὴν ὀρθὴν κῦς ὑπάρχειν, καὶ ἐπὶ τῶν ῥηματικῶν φερήσω λέγειν καὶ βλεπήσω ὡς ποιήσω καὶ θελήσω οὐ μόνον ἀσαφές, ἀλλὰ καὶ γέλωτος, ἔτι δὲ προσκοπῆς ἄξιον εἶναι δοκεῖ· τοῦτο δὲ γίνεται ἀπὸ ἀναλογίας τοίνυν, ὡς ἔφην, οὐ ταύτῃ χρηστέον, ἀλλὰ τῇ συνηθείᾳ». Οἱ τύποι *Ζέας*, *Ζεῖ*, *Ζέα* ὑπῆρξαν τόσον, ὅσον καὶ οἱ λοιποὶ *κύωνος*, *κύωνι*, *κύωνα*, *κῦς*, *βλεπήσω* καὶ *φερήσω*. Πάντες οὗτοι, νομίζω, ὀφείλονται, ὡς ἄλλωστε αὐτὸς ὁ Σέξτος δηλοῖ, εἰς ἀναλογίαν. Ἀλλ' ἀναλογία παρὰ Σέξτῳ δὲν σημαίνει ὅ,τι καὶ παρ' ἡμῖν—τὸ φαινόμενον, ὑφ' ἣν ἔννοιαν νοοῦμεν καὶ ἡμεῖς τοῦτο σήμερον, εἶναι γνωστὸν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Γραμματικοῖς· πβ Ἡρωδιανοῦ, Περὶ καθολ. προσῳδ. ἐν GR. GR. III 1 (1867/1965) 490—91 Lentz : «τό τε *ἡσυχῇ* περισπᾶται παραλόγως, εἰμὴ συνεξέδραμε τοῖς εἰς -χῇ περισπωμένοις, *τριχῇ*, *τετραχῇ* . . . . »

Ὁ φιλόσοφος εἰς τὸ κεφάλαιον τὸ ἐπιγραφόμενον *Περὶ Ἑλληνισμόν*, ἔνθα ὁ λόγος περὶ τῆς ὀρθῆς χρήσεως τοῦ ἕλληνος λόγου, ἀποφαίνεται ὅτι : «ἡ ἄρα συνήθεια τοῦ τί τε ἐστιν ἑλληνικὸν καὶ τί ἀνελλήνιστον γίνεται κριτήριον, καὶ οὐκ ἄλλη τις περὶ τὸν ἑλληνισμὸν τέχνη» (ἔνθ' ἀν. I 181)· πβ. καὶ 189 : «λείπεται οὖν τῇ πάντων συνηθείᾳ προσέχει. εἰδὲ τοῦτο, οὐ χρεία τῆς ἀναλογίας ἀλλὰ παρατηρήσεως τοῦ πῶς οἱ πολλοὶ διαλέγονται καὶ τί ὡς ἑλληνικὸν παραδέχονται ἢ ὡς οὐ τοιοῦτον ἐκκλίνουσιν». ὡσαύτως καὶ 190 : « . . ὁ συνασκηθεὶς μάλιστα καὶ τριβεὶς ἐν τῇ συνηθείᾳ, οὗτος ἑλληνίζει, καὶ οὐχ ὁ τὴν ἀναλογίαν ἐπιστάμενος»· ὡσαύτως 193 : «τοίνυν ἐπεὶ τῇ τῶν πολλῶν συνηθείᾳ καὶ οὐ τῇ τῶν δυοῖν ἀναγκαῖον κατακολουθεῖν, ῥητέον τὴν παρατήρησιν τῆς κοινῆς συνηθείας χρησιμεύειν πρὸς τὸ ἑλληνίζειν, ἀλλὰ μὴ τὴν ἀναλογίαν». Ὡς καὶ ἐκ τῶν ἀνωτέρω χωρίων συνάγεται, τῆς *συνηθείας* διαστέλλει ὁ Σέξτος τὴν *ἀναλογίαν* [πβ. καὶ K. Janacek, Sextus Empiricus, vol. IV : Indices. Lipsiae 1962—Teubner s.v. ἀναλογία (σ. 20)] (τὴν ἀλλαχοῦ ὑπ' αὐτοῦ καλουμένην καὶ *ἀναλογιστικὴν τέχνην* (215), *γραμματικὴν ἀναλογίαν* (176), ἁπλῶς *τέχνην* (181) κλπ.), σημαίνουσαν παρ' αὐτῷ τὴν μέθοδον δι' ἧς οἱ *Γραμματικοὶ* ἀναλογικῶς ἔπλαττον δυνατοὺς μὲν γραμματικῶς, ξένους δι' ὅμως πρὸς τὴν *συνήθειαν* γλωσσικοὺς τύπους. Τῆς ἀναλογίας τοῦ εἴδους τούτου, πρὸς ἣν σφόδρα ἀντιτίθεται ὁ φιλόσοφος (πβ I 179 : «διόπερ εἰ οἱ γραμματικοὶ ὑπισχνοῦνται τέχνην τινὰ τὴν καλουμένην ἀναλογίαν παραδώσειν, δι' ἧς κατ' ἐκεῖνον ἡμᾶς τὸν ἑλληνισμὸν *ἀναγκάζουσι* διαλέγεσθαι, ὑποδεικτέον ὅτι ἀσύστατός ἐστιν αὕτη ἡ τέχνη, δεῖ δὲ τοὺς ὀρθῶς βουλομένους διαλέγεσθαι τῇ ἀτέχνῳ καὶ ἀφελεῖ κατὰ τὸν βίον καὶ τῇ κατὰ τὴν κοινὴν τῶν πολλῶν συνήθειαν πκρατηρήσει προσανέχειν·»), παραδείγματα προσάγονται κατ ἐμὴν γνώμην οἱ τύποι *Ζεός*, *Ζεῖ*, *Ζέα*, *κύωνος*, *κύωνι*, *κύωνα*, *κῦς* κλπ., πλασθέντες εἴτε ὑπὸ Γραμματικῶν εἴτε—πιθανώτερον—καὶ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Σέξτου ὡς δείγματα «τῆς *ἀναλογιστικῆς τέχνης*» ἐκείνων. Κατὰ ταῦτα ὁ σημερινὸς τύπος τῆς αἰτ. *Ζὰ* δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ προκύψῃ ἀπὸ τοῦ ἀνυπάρκτου, πάντως δὲ μὴ ἐν χρήσει, τύπου *Ζέα*.

Ἡ τροπὴ τοῦ *δι* πρὸ φωνήεντος εἰς ζ δὲν εἶναι ἄγνωστος ἐν τῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ, μαρτυρουμένη ἐν τῇ πρωτοελληνικῇ [10], τῇ μυκηναϊκῇ [11], τῇ ἀρχαίᾳ λεσβιακῇ διαλέκτῳ [12], τῇ Κοινῇ [13], τῇ μεσαιωνικῇ [14] καὶ νέᾳ Ἑλληνικῇ (κανονικῶς ἐν τῇ τσακωνικῇ διαλέκτῳ [15], σποραδικῶς δ' ἐν τῇ Κοινῇ [16] καὶ ἐν πλείστοις ἰδιώμασι [17]).

***

Τὴν ἐπίκλησιν *Ζᾶνε θεὲ* ὡς ἐν χρήσει παρὰ τοῖς κατοίκοις τῶν Ἀνωγείων τῆς Ἴδης ἀναγράφουν ὁ Ἐμμ. Γενεράλης [18] καὶ ὁ Ἰωάννης Κονδυλάκης· ὁ τε-

---

10) Π.χ. Ζεὺς(*Δieus. Πβ. *M. Lejeune*, Traité de Phonetique Grecque, Paris 1955, 94.

11) Πβ. *M. Lejeune*, Les sifflantes fortes du Mycénien, Minos 6 (1958), 129 (=Mémoires e Philologie Mycénienne. Deuxième série (1958—1963), Roma 1971, 132).

12) *Fr. Bechtel*, Griech. Dial. I (1921/1963) σ. 16.

13) *Ed. Schwyzer*, Griech. Gramm. I 330· *A. G. Tsopanakis*, Eine dorische Dialectzone im Neugriechischen, Byz. Zeitschrift 48 (1955), 70.

14) Ἤδη *παρ' Εὐσταθίῳ* τῷ Θεσσαλονίκης ἐν ταῖς εἰς Ὁμήρου Ἰλιάδα Παρεκβολαῖς Β 295, 28 ἀπαντᾷ ἡ λέξις *ζύγρα* (=ἔλος) ἑρμηνευομένη ὀρθῶς ὑπ' αὐτοῦ ἐκ τοῦ *δίγρα* : «ὅτι δὲ τὸ ἕλος ὑγρόν τινα τόπον δηλοῖ καὶ σύμφυτον δῆλον· ἐμφαίνει δὲ τοῦτο καὶ ἡ ἰδιωτικὴ παραφθορά, ζύγραν τὸν τοιοῦτον λέγουσα τόπον, ὅπερ οὐδὲν ἀλλ' ἢ δύγρα τίς ἐστιν». Τὴν ἑρμηνείαν τοῦ Εὐσταθίου ἐπιδοκιμάζουν καὶ οἱ νεώτεροι· *πβ. Γ. Χατζιδάκι*, MNE 2, 148· *Α. Α. Παπαδοπούλου*, Ἐτυμολογικὰ καὶ Σημασιολογικά, Ἀθηνᾶ 28 (1916) [Λεξικογρ. Ἀρχεῖον] σσ. 61—62· *Στεφ. Ξανθουδίδου*, Γλωσσικαὶ Ἔρευναι, Λεξικ. Ἀρχ. 5 (1918), 105· *J. E. Kalitsunakis*, Mittel - und Neugriechische Erklärungen bei Eustathius, Berlin 1919, σ. 48· *Ed. Schwyzer*, ἐνθ' ἀν., I 330· *Φ. Ι. Κουκουλέ*, Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ Λαογραφικά, Ἀθῆναι 1950, 2, 353· *τοῦ αὐτοῦ*, Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ Γραμματικά, ἐν Ἀθήναις 1953, σ. 102· *A. G. Tsopanakis*. ἔνθ' ἀν., σ. 70· *D. Moutsos*, Two derivatives of a common Source in medieval and Modern Greek, Neo - Hellenica 1 (1970), 185. Ἡ λ. ὑπὸ τὸν αὐτόν, ὡς καὶ παρ' Εὐσταθίῳ, τύπον διασῴζεται πολλαχοῦ καὶ σήμερον· *πβ. Α. Α. Παπαδοπούλου*, ἔνθ' ἀν., σ. 61· *Μ. Φιλήντα*, Γλωσσογνωσία καὶ Γλωσσογραφία Ἑλληνική, Ἀθῆναι 1924, 1, 145· *Δ. Πετροπούλου*, Λαογραφικὰ Σκοποῦ Ἀνατολικῆς Θράκης, Ἀρχ. Θρ. Λαογρ. Γλ. Θησ. 5 (1938—39), 244· *Φ. Ι. Κουκουλέ*, Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου τὰ Λαογραφικά, ἔνθ' ἀν., 2, 354.

15) *Mich. Deffner*, Zakonische Grammatik, Berlin 1881, σ. 101· *Γ. Χατζιδάκι*, MNE 2, 601, 602· G. P. Anagnostopulos, Tsakonische Grammatik, Berlin—Athen 1926, σ. 15· *Hubert Pernot*, *Introduction* à étude du Dialecte Tsakonien, Paris 1934, σ. 18· *Θανάση Π. Κωστάκη*, Σύντομη Γραμματικὴ τῆς Τσακωνικῆς διαλέκτου, Ἀθήνα 1951, σ. 50.

16) *G. N. Hatzidakis*, Einleitung in die Neugriechische Grammatik, Lelpzig 1892, σ 152· *M. Φιλήντα*, ἔνθ' ἀν., 144, 146, 147.

17) *R. M. Dawkins*, Modern Greek in Asia Minor, Cambridge 1916. σ. 76· *Στεφ. Ξανθουδίδου*, ἔνθ' ἀν., σ. 105· *M. Φιλήντα*, ἔνθ' ἀν., σ. 145· Χρίστου *Γ. Παντελίδου*, Φωνητικὴ τῶν νεοελληνικῶν ἰδιωμάτων Κύπρου, Δωδεκανήσου καὶ Ἰκαρίας, ἐν Ἀθήναις 1929, σ. 38· *Agapitos G. Tsopanakis*, Contribution a l'étude des Dialectes Neogrecs. Essai sur le Phonétique des parlers de Rhodes, Athen 1940, σ. 33· *Σ. Γ. Κοψωμένου*, Ἐτυμολογικὰ τῆς Κρητικῆς διαλέκτου, Κρητ. Χρ 7 (1943), 447· *Μιχαὴλ Κ. Κομιηνοῦ*, Τὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα τοῦ Καστελλορίζου, Ἀθῆναι 1950, σ. 45· Γ Ε. Παγκάλου, ἔνθ' ἀν., τ. 1, 207· *Ν. Π. Ἀνδριώτη*, Τὸ ἰδίωμα τοῦ Λιβισιοῦ τῆς Λυκίας, Ἀθήνα 1961, σ. 48.

18) Παλμοὶ τῆς Κρήτης δούλης, αὐτονόμου, ἐλευθέρας 1885—1925, τεῦχος Α' (ἐν Χανίοις 1926) σ. 48· *τοῦ αὐτοῦ* ἄρθρον Ἀνώγεια ἐν ΜΕΕ.

λευταῖος εἰς χαρίεσσαν ὅσον καὶ ἀκριβῆ περιγραφὴν τῆς Ἴδης γράφει: «Ἡ ἀνάμνησις τοῦ γεννηθέντος ἐπὶ τῆς Ἴδης Διὸς δὲν ἐξέλιπεν ἀπὸ τ' Ἀνώγεια καὶ ὁ Ἀνωγειανὸς εἰς τὰς μεγάλας του συγκινήσεις ἐπιφωνεῖ: «Ζᾶνε θεέ!» ἤτοι προφανῶς «Ζᾶν θεέ!»» [19]. Τὸν συγγενῆ τύπον *Ζῶνε θεέ*, ὡς ἐν χρήσει ὑπὸ τῶν κατοίκων τοῦ χωρίου Ζοῦ τὸ λάκκο, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Ἴδης καὶ τούτου κειμένου, πρῶτος ἀναγράφει ὁ Ἀλέξανδρος Σοῦτσος εἰς τὴν ἐν ἔτει 1829 ἐν Παρισίοις ἐκδοθεῖσαν Histoire de la Révolution Grecque, σ. 158: « . . . les indigènes du pays conservent ancore l'invocation suivante de leurs ancêtres, corrompue par le temps: «Ἠκοῦτέ μου Ζῶνε θεέ!» Exaucemoi, Jupiter!» Τὴν ὑπὸ τὸν τύπον *Ζῶνε θεὲ* ἐπίκλησιν ἐπεμαρτύρησεν ἡμισυν αἰῶνα ἀργότερον, τῷ 1879, ὁ Κρὴς Ἀντ. Παπαδάκης κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ν. Πολίτου [20].

Οἱ τύποι *Ζᾶνε* καὶ *Ζῶνε*, ὧν τὴν ὕπαρξιν δικαιούμεθα, νομίζω, νὰ θεωρήσωμεν ἀσφαλῆ, χρήζουν βεβαίως ἑρμηνείας, διότι κατ' ἐμὴν γνώμην δὲν ἔχουν εἰσέτι ἑρμηνευθῆ ὀρθῶς.

Αἱ κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν προταθεῖσαι ἐτυμολογίαι περὶ τῶν ἀνωτέρω τύπων εἶναι αἱ ἑξῆς:

1. Ὁ Ἀλ. Σοῦτσος, ὡς ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται, ἐσχέτισεν ἁπλῶς τὸν τύπον *Ζῶνε* πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ Διὸς καὶ πλέον οὔ.

2. Ὁ C. Wachsmuth τὴν γνώμην τοῦ Σούτσου θεωρεῖ πολὺ ἀμφίβολον «wegen des albanesischen Schwurs *περ τένε ζόνε*» bei dem Herrn»! [21].

3. Ὁ B. Schmidt [22] υἱοθετεῖ τὴν γνώμην τοῦ Σούτσου, ἀλλὰ καὶ οὗτος δὲν ἑρμηνεύει περαιτέρω τὸν τύπον *Ζῶνε*.

4. Ὁ Ν. Πολίτης [23] θεωρεῖ τὸν τύπον τοῦτον «παραμεμορφωμένον», ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ Διὸς προελθόντα.

5. Ὁ Ἰω. Κονδυλάκης παρήγαγε τὸν τύπον *Ζᾶνε (θεὲ)* ἀπὸ τοῦ *Ζᾶν (θεέ)*. Ἀλλ' ἀπὸ τοῦ ἀμαρτύρου, δυναμένου δ' ὅμως νὰ ὑπάρξῃ, τύπου τῆς κλητικῆς *Ζάν*, ἐκ τῆς συνεκφορᾶς *Ζὰν θεέ*, θὰ προέκυπτε βεβαίως ὁ τύπος *Ζὰ (θεὲ)* καὶ οὐχὶ *Ζᾶνε (θεέ)*. Ἡ παρέκτασις *-ε* εἶναι προφανὲς ὅτι οὕτω δὲν ἑρμηνεύεται.

6. Ἐκτενέστερον περὶ τὴν ἑρμηνείαν τῶν ἀνωτέρω τύπων ἠσχολήθη ὁ A. B. Cook [24], ὁ συγγραφεὺς τοῦ μνημειώδους ἔργου ZEUS. Οὗτος, ἔχων ὑπ' ὄψει τὰς

---

19) Κρητικαὶ Περιγραφαί. Ἴδη καὶ Ἰδαῖοι, ἐφ. Ἑστία 26 Ἰουνίου 1886 (ἀρ. φ. 116) σ. 2.

20) Μελέται περὶ τοῦ βίου καὶ τῆς γλώσσης τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Παραδόσεις Β 777, 778.

21) *Cuvt Wachsmuth*, Das alte Griechenland im neuen, Bonn 1864, σ. 50. Ἀντίκρουσις τῆς γνώμης ταύτης εἶναι περιττὴ βεβαίως. Περιεργείας χάριν σημειῶ ὅτι κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ *J. G. von Hahn* [Albanesische Studien, Jena 1854, II 106 καὶ III 37], ἀπὸ τοῦ ὁποίου ἀντλεῖ προφανῶς ὁ Wachsmuth, ὁ ὅρκος *περ τένε ζονε* ἀπαντᾷ μόνον ἐν Σκόδρᾳ, πόλει τῆς ΒΔ Ἀλβανίας!

22) Das Volksleben der Neugriechen und das Hellenische Altertum, Leipzig 1871, I 27.

23) Μελέτη ἐπὶ τοῦ βίου τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων. Νεοελληνικὴ Μυθολογία, ἐν Ἀθήναις 1871, σσ. 40—41.

24) ZEUS, ἔνθ' ἀν., I 162—63 καὶ II 353.

ἀνωτέρω μαρτυρίας, ἔπλασεν, ὁρμηθεὶς ἀπὸ τῶν τύπων *Ζᾶνε* καὶ *Ζῶνε* καὶ χωρήσας προφανῶς ἀναλογικῶς, ἀντιστοίχους ὀνομ. *Ζᾶνος* καὶ *Ζῶνος*. Προυχώρησε δ' ἔτι περαιτέρω ὑποστηρίξας ὅτι ὑπὸ τοὺς τύπους τούτους ἐπεβίωσαν ἀντιστοίχως τὰ ὀνόματα *Ζὰν* καὶ **Ζὼν*⟨*Δίων*. Τὸ τελευταῖον δὲ τοῦτο ἐνόμισεν ἀντίστοιχον ἀρσενικὸν τῆς θεᾶς Διώνης, ὅπερ ἐξετοπίσθη ἀργότερον ὑπὸ τοῦ τύπου *Ζεύς*.

Ἐπιτραπήτω μοι νὰ διαφωνήσω πρὸς τὰ ἀνωτέρω.

Ἐξετάζοντες σημερινὸν τύπον ὀνόματος ἀναγομένου εἰς ἀρχαίους χρόνους ὀφείλομεν, νομίζω, νὰ ἔχωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν ἀρχαίαν σχετικὴν παράδοσιν καὶ νὰ ἐκκινῶμεν ἀπὸ τῶν ἤδη ἡμῖν γνωστῶν, οὐχὶ δὲ νὰ καταφεύγωμεν εἰς τὴν διὰ τῆς δημιουργίας ὑποθετικῶν τύπων ἑρμηνείαν. Ἡ μεθοδολογικὴ αὕτη ἀρχὴ εὐνόητον εἶναι ὅτι ἰσχύει κατὰ μείζονα λόγον προκειμένου περὶ ὀνόματος συνηθεστάτου διὰ τὴν μεγίστην σημασίαν αὐτοῦ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ γλώσσῃ, παραδοθέντος δ' εἰς μεγίστην ποικιλίαν τύπων [25].

Ἄντικρυς ἀντίθετος ὑπῆρξεν ἐπὶ τοῦ προκειμένου ἡ ὁδός, τὴν ὁποίαν ἠκολούθησεν ὁ Cook, οὗ ἡ γνώμη δὲν δύναται, νομίζω, νὰ εἶναι ὀρθὴ διὰ τοὺς κάτωθι λόγους :

1. Ἐξεκίνησεν ἀπὸ τοῦ σημερινοῦ τύπου *Ζῶνε* καὶ ἔπλασε τὸν τύπον *Ζῶνος*, πρὸς ἑρμηνείαν δὲ τούτου τὸν ἀρχαῖον τύπον **Ζὼν*⟨*Δίων*. Ἀλλ' ὄνομα θεοῦ *Δίων* εἶναι ἀνύπαρκτον. Καὶ μόνον δὲ τὸ γεγονὸς ὅτι ἐν Κρήτῃ, ὡς ἄλλωστε καὶ ἀλλαχοῦ, ἁπαντᾷ τὸ ἀνθρωπωνύμιον *Δίων* [26], ἀποκλείει τὴν ἐν τῇ νήσῳ ὕπαρξιν θεοῦ οὕτως ὀνομαζομένου.
2. Ἐκ τοῦ **Ζὼν* (⟨*Δίων*) θὰ ἐσχηματίζετο ἐν τῇ μεταγενεστέρᾳ καὶ νέᾳ ἑλληνικῇ ὀνομ. *Ζώνας* (ἀπὸ τῆς αἰτ. βεβαίως *τὸν Ζῶνα*) καὶ οὐχὶ *Ζῶνος*.
3. Καὶ ἂν ὑποτεθῇ ὅτι πάντα τὰ ἀνωτέρω ἦσαν δυνατά, πάλιν θὰ ἦτο ἀπίθανος ἡ ἐπιβίωσις τοῦ ὀνόματος τοῦ Διὸς ὑπὸ τὸν τύπον τοῦτον. Θ' ἀνεμένετο βεβαίως ἐπιβίωσις τύπου ἐκ τῶν ἐν χρήσει κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, οὐχὶ τοῦ ἀμαρτύρου **Ζὼν*⟨**Δίων*.

Κατ' ἐμὴν γνώμην οἱ τύποι *Ζᾶνε* καὶ *Ζῶνε* ἑρμηνεύονται εὐκόλως, ἐάν τις ἔχῃ πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν πλουσιωτάτην παράδοσιν τοῦ ὀνόματος τοῦ ὑψίστου θεοῦ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ γλώσσῃ. Τὸ κλιτικὸν σύστημα *Ζὰν (Ζὰς)—Ζανὸς—Ζανὶ—Ζᾶνα—Ζάς*, ἔρχεται εἰς τὸν νοῦν· θὰ δειχθῇ ὅτι τὸ σύστημα τοῦτο, οὐχὶ ἄγνωστον ἄλλωστε ἐν Κρήτῃ [27], ὑπόκειται ὡς βάσις τῶν σημερινῶν τύπων *Ζᾶνε* καὶ *Ζῶνε* εἰς τὰς σχετικὰς λατρευτικὰς ἐπικλήσεις. Τὰ στάδια ἐξελίξεως ἦσαν τὰ ἑξῆς : 1. Ἀπὸ τῆς αἰτ. τὸν *Ζᾶνα* ὡρμήθη (κατὰ τὴν γνωστὴν ἐξέλιξιν τῆς κλίσεως ἐν τῇ Ἑλληνικῇ γλώσσῃ) νέα ὀνομ. *Ζάνας*, ὡς ἀπὸ τῆς αἰτ. τὸν *Δία* ἐσχηματίσθη νέος τύπος ὀνομ. *Δίας*, ἤδη ὑπὸ τοῦ Ἡρωδιανοῦ παραδιδόμενος [28].

25) Τούτους συνήθροισε καὶ ἡρμήνευσεν ὁ καθηγ. *Γ. Κουρμούλης* ἐν τῇ προμνημονευθείσῃ, ὄντως δὲ λαμπρᾷ πραγματείᾳ αὐτοῦ, Γλῶσσα καὶ Λατρεία σ. 54 κ.ἑξ.

26) Inscr. Creticai (Ὀλοῦς 62) I 265 κ.ἀ.

27) *Γ. Ι. Κουρμούλη*, Γλῶσσα καὶ Λατρεία, ἔνθ' ἀν, σ. 62. Ἀναγράφονται οἱ τύποι ὀνομ. *Τάν*, αἰτ. *Τᾶνα*, ἔνθα ὁ ἀρχικὸς φθόγγος ἀποδίδεται διὰ τοῦ *τ*.

28) Περὶ τοῦ σχηματισμοῦ τοῦ τύπου τούτου βλ. Γ. Ι. Κουρμούλη, ἔνθ' ἀν. σ. 73, ὅπου καὶ αἱ παλαιότεραι μαρτυρίαι περὶ τοῦ ὀνόματος.

2. Ἀπὸ τῆς κατὰ κλητικὴν συνεκφορᾶς *Ζάνα θεὲ* προέκυψεν ὁ σημερινὸς τύπος *Ζᾶνε θεὲ* δι' ἐπίδρασιν τῆς δευτέρας ἐκ τῶν συνεκφερομένων λέξεων. Ὅτι δ' ἐπίδρασις τῆς δευτέρας ἐπὶ τὴν πρώτην, ἢ τἀνάπαλιν, τῶν συνεκφερομένων λέξεων συχνὰ συμβαίνει, εἶναι γνωστόν [29]. Ὁ τύπος *Ζῶνε* εἶναι περαιτέρω ἐξέλιξις τοῦ *Ζᾶνε*· μόνον δ' ὡς ὀφειλόμενος εἰς παρετυμολογίαν δύναται, νομίζω, νὰ ἑρμηνευθῇ. Ἡ ἄγνωστος εἰς τὸ γλωσσικὸν αἴσθημα τῶν μεταγενεστέρων Κρητῶν λ. *Ζῖνε* ἠδύνατο εὐκόλως νὰ μεταβληθῇ παρετυμολογουμένη πρὸς ἄλλας γνωστὰς εἰς αὐτοὺς λέξεις. Τίς ἢ τίνες ἦσαν αὗται, πρὸς ἃς συνήφθη τὸ *Ζᾶνε* καὶ μετεβλήθη εἰς *Ζῶνε*, εἶναι βεβαίως ἄγνωστον εἰς ἡμᾶς σήμερον· ἀλλ' ἐὰν ληφθῇ ὑπ' ὄψει ὅτι καὶ λέξεις παντάπασι διάφοροι κατὰ τὴν σημασίαν [30] δύνανται διὰ μόνην τὴν ὁμοιότητα τῶν φθόγγων νὰ ἐπιδράσουν ἐπ' ἀλλήλας, ἡ λέξις *ζώνη* ἔρχεται εἰς τὸν νοῦν.

***

Ἡ ἐπιβίωσις τοῦ ὀνόματος τοῦ ὑψίστου ἀρχαίου θεοῦ εἰς ὅρκον καὶ λατρευτικὰς ἐπικλήσεις ἐν Κρήτῃ,μάλιστα δ' ἐν τῇ περιοχῇ τῆς Ἴδης δὲν ξενίζει, ἀφοῦ εἶναι γνωστὸν ὅτι ἐνταῦθα ὁ ὕπατος θεὸς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἐτύγχανε μεγίστης λατρείας, τὸ δ' αὐτόθι Ἰδαῖον ἄντρον [31], πρὸς ὃ συνεδέοντο αἱ θεμελιωδέστεραι παραδόσεις τῶν προγόνων περὶ τοῦ Διός, ἐτύγχανε διὰ τὸν λόγον τοῦτον πανελληνίου σεβασμοῦ [32]. Εὔλογος κατὰ ταῦτα ἡ ἐπιβίωσις τοῦ ὀνόματος εἰς τὰ χείλη τῶν περὶ τὴν Ἴδην οἰκούντων, μάλιστα δὲ τῶν ὀρεινῶν Ἀνωγειανῶν,

---

29) Πβ. *τοῦ Ἀπάνου Κάστρου* <Ἀπάνω . . . (*Ἰακώβου Τ. Βισβίζη*, Ναξιακὰ νοταριακὰ ἔγγραφα τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ Δουκάτου τοῦ Αἰγαίου (1538—1577), Ἐπετ. Ἀρχ. Ἱστορ. Ἑλλ. Δικαίου 4 (1951), 14 κ.ἀ.). *ἐν Μέσῳ Κάστρῳ* <ἐν Μέσα . . . (Αὐτόθι σ. 25 κ.ἀ.), *εἰς ἄραν καὶ κατάραν* <εἰς ἀράν . . . (Αὐτόθι σ. 96), *τἄκαμε γυαλιὰ καρφιὰ* <γυάλια (ὑάλια) . . . (*Γ. Ν. Χατζιδάκι*, Ἀκαδ. Ἀναγν. 3, 144), *Δίε Πανύψιστε* <Δία . . . . . (κατὰ τὴν ὀρθὴν βεβαίως ἑρμηνείαν τοῦ καθηγ. *Γ. Κουρμούλη*, Γλῶσσα καὶ Λατρεία σσ. 65—66), *ἔγιναν μαλλιὰ κουβάρια* < . . . . κουβάρι (*Γ. Ν. Χατζιδάκι*, Γλωσσολογικαὶ Ἔρευναι Α' 498 κ.ἑ.), *ἔρημα καὶ σκόιεινα* < . . . . . σκοτεινὰ (ἐν Φιλωτίῳ Νάξου) κλπ. Λίαν συνήθης εἶναι ἡ τοιαύτη μεταρρύθμισις τῆς ἑτέρας λέξεως κατὰ τὴν ἄλλην εἰς τὰς παροιμίας «χάριν συμμετρίας καὶ παρηχήσεως». (*Γ. Ν. Χατζιδάκι*, ἔνθ' ἀν. σ. 194 καὶ 195).

30) Πβ. *Γ Ν. Χατζιδάκι*, Ἀκαδ. Ἀναγν. 3, 172 κ.ἑ. καὶ ΜΝΕ Α' 168—69. Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα τοῦ εἴδους τούτου ἔστωσαν ἐκ πολλῶν τὰ ἑξῆς: *Μονοσύρια, τὰ* <Μνασύριον (τοπν.) ἐν Ρόδῳ (Βλ. *Χρισ. Ι. Παπαχριστοδούλου*, Τοπωνυμικὸ τῆς Ρόδου, Ρόδος 1951, σ. 30), *Καθήμεια, τὰ* <Ἀκαδήμεια (τοπν.) ἐν Ἀθήναις (Βλ. *Ἀννωνίου Χ. Χατζῆ*, Ἀκάδημος (Ἀπόλλων)—Ἀκαδήμεια, La Croix 1 (1947), 117), *Πηγαϊδούρι* <Πηγαδούρι (τοπν.) ἐν Κρήτῃ (*Κ. Ἀμάντου*, Κρητικὰ Τοπωνύμια, Ἐπετ. Ἑτ. Κρ. Σπ. 3 (1940), 225 [=Γλωσσ. Μελετ. σ. 447]).

31) Περὶ τούτου βλ. *Σπ. Μαρινάτου*, Τὸ ὀροπέδιον τῆς Νίδας καὶ τὸ Ἰδαῖον ἄντρον, ΕΕΦΣΠΑ 7 (1956—57), 238 κ.ἑ. *Ἐλευθερίου Κ. Πλατάκη*, Τὸ Ἰδαῖον ἄντρον, Ἡράκλειον Κρήτης 1965.

32) *Σπ. Μαρινάτου*, ἔνθ. ἀν., σ. 250 καὶ 251.

διαγόντων βίον ποιμενικὸν καὶ διασῳζόντων πληθὺν ἀρχαϊκῶν γλωσσικῶν καὶ ἄλλων στοιχείων [33].

Ἀλλ' οὐδὲ ἡ ποικιλία τῶν τύπων *Ζὰ* (‹Δία· Ζεὺς—Διὸς) καὶ *Ζᾶνε—Ζῶνε* (‹Ζὰν—Ζανός), ἀντιστοιχοῦσα εἰς τὰ ἀρχαῖα κλιτικὰ συστήματα *Ζεὺς—Διὸς* καὶ *Ζὰν—Ζανός*, παρέχει πράγματα. Γνωστὸν [34] βεβαίως εἶναι ὅτι ἐν τῇ κρητικῇ διαλέκτῳ σύνηθες ἦτο τὸ σύστημα *Ζεὺς—Ζηνὸς* καὶ *Ζὰν—Ζανός* [35]· ἀλλ' ὡς ἤδη γενικώτερον—ὀρθῶς δὲ—παρετηρήθη : «Διὰ τὴν ἀνὰ τὸ Ἑλληνικὸν κυκλοφορίαν λατρευτικῶν τοῦ Διὸς ὕμνων, ἀφιερώσεων, ἐπικλήσεων κλπ. οἱ διάφοροι τύποι ἐταξίδευον καὶ ἐμείγνυντο» [36]. Τοῦτ' αὐτὸ δ' ἰσχύει καὶ περὶ τῆς Κρήτης βεβαίως : εἰς αὐτὸ τὸ Ἰδαῖον ἄντρον, μέγιστον κέντρον λατρείας τοῦ θεοῦ, εἰσήλασε τὸ ἀντίπαλον σύστημα *Ζεὺς—Διός* [37].

Ἐπιτραπήτω νὰ παρατηρήσωμεν περαίνοντες ὅτι σπάνιον φαινόμενον δὲν εἶναι ἡ διάσωσις ἀρχαϊκῶν γλωσσικῶν στοιχείων ἐν Κρήτῃ, ὡς ἄλλωστε καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος· σπανίως δ' ὅμως εἰς τὴν ἐπιβίωσιν μιᾶς λέξεως, ὡς ἐνταῦθα, ἀντικατοπτρίζεται ἀδιάσπαστος συνέχεια ἐθνικοῦ βίου τριῶν χιλιάδων τετρακοσίων ἐτῶν : εἰς πινακίδα τῆς Γραμμικῆς γραφῆς Β εὑρεθεῖσαν ἐν Κνωσῷ ἀναγινώσκεται [38] di - ka - ta - jo di - we = Δικταίῳ ΔιΓεί. !

Νάξος Ἰούλιος 1971.

---

33) Πβ. *Ι. Κονδυλάκη*, ἔνθ. ἀν.· *Ἐμμ. Γ. Γενεράλη*. Παλμοὶ τῆς Κρήτης . . . σ. 48· *τοῦ αὐτοῦ* ἄρθρον Ἀνώγεια ἐν ΜΕΕ· *Γ. Ν. Αἰκατερινίδου*, Ἔκθεσις λαογραφικῶν ἀποστολῶν . . . , Ἐπετ. Κέντρου Ἐρεύνης Ἑλλ. Λαογραφ. 18—19 (1965—66), 337.

34) Fr. Bechtel, Griech. Dial. II (1923/1964) σ. 732.

35) Μαρτυροῦνται οἱ τύποι ὀνομ. *Τὰν* καὶ αἰτ. *Τᾶνα*, ἔνθα ὁ ἀρχικὸς φθόγγος ἀποδίδεται διὰ τοῦ τ· βλ. *Γ. Ι. Κουρμούλη*, ἔνθ' ἀν., σ. 62.

36) Αὐτόθι σ. 56.

37) *Δὶ Ἰδαίῳ* κλπ. ἐν αὐτόθι εὑρεθείσῃ ἐπιγραφῇ· πβ. Inscr. Cret. I (XII, I) σ. 97. Ἐξ ἄλλου τὸ σύστημα τοῦτο δὲν ἦτο παντελῶς ἄγνωστον ἐν Κρήτῃ, μαρτυρούμενον ἐπιγραφικῶς· πβ. *Bechtel*, ἔνθ' ἀν. σ. 732.

38) Πβ. *M. Ventris - J. Chadwick*, Documents in Mycenaeam Greek, Cambridge 1956/1959, σ. 306· *L. R. Palmer*, The Interpretation of Mycenaean Greek Texts, Oxford 1963, σ. 235 καὶ 236· *Anna Morpurgo*, Mycenaeae Graecitatis Lexicon, Roma 1963, σ. 65, 67· *J. Chadwick - L. Baunbach*, The Mycenaean Greek Vocabulary, Glotta 41 (1963), 198—99· *Mario Doria*. Avviamento allo studio del Miceneo, Roma 1965, σ. 188· *L. Ach. Stella*, La civiltà Micenea nei documenti contemporanei, ἐν Roma 1965, σ. 240· *J. Chadwick*, Proceedings of the Cambridge Colloquium on Mycenaean Studies, Cambridge 1966, σσ. 28—29· *Alfred Heubeck*, Aus der Welt der frühgriechischen Lineartafeln, Göttingen 1966, σσ. 97—98· *C. J. Ruijgh*, Études sur la grammaire et le vocabulaire du grec Mycénien, Amsterdam 1967, σ. 228. *L. Ach. Stella*, Testimonianze di Santuari cretesi in testi cnossii in lineare B, Πεπραγμένα Β' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου, τ. Α, ἐν Ἀθήναις 1968, 255 κέ.· *J. Kerschenstliner*, Die mycenische Welt in ihren schriftlichen Zeugnissen, München 1970, 67.

SUMMARY

The subiect of the present study is the interpretation of the form *Ζὰ* in the oath *μὰ τὸ Ζὰ—μὰ Ζὰ* and of the forms *Ζᾶνε* and *Ζῶνε* in the invocation *Ζᾶνε Θεὲ—Ζῶνε Θεέ*, all of which occur in the mountainous district of Ida in Crete. The suggested interpretations about the form *Ζὰ* are as follows: 1) Ow considers *Ζὰ* a doric relic, and obviously he applies it to the forms *Ζὰν—Ζανός*. But one would expect the accusative form *Ζάνα* from the nominative *Ζάν*. 2) Prof. N. Platon thinks that the oath *μὰ Ζὰ* is derived from the invocation *μὰ Γᾶ*. This interpretation is faulty, mainly because *μὰ Γᾶ* is an invocation meaning *μῆτερ Γῆ*, while the present *μὰ Ζὰ* is an oath. 3) Pangalos' interpretation is unclear. It is certainly impossible to suppose that the form *Ζὰ* was derived from *Ζῆνα*. On the contrary the formation of the accusative *Ζὰ* from *Ζέας* would be possible in the Cretan dialect, but the accusative *Ζέα* —an assumption for such a development—is unattested.

In my opinion the oath *μὰ τὸ Ζὰ—μὰ Ζὰ* is a survival of the usual and panhellenic oath *μὰ τὸ Δία—μὰ Δία*. The form *Ζὰ* was derived from *Δία* by the change of *δι* to *ζ* before a vowel, a phenomenon attested in all periods of the Greek language.

Some scholars, i. e. Soutsos, Schmidt, N. Politis attributed the form *Ζᾶνε—Ζῶνε* to the name of *Ζεὺς* but without a further interpretation, while Wachsmuth considers it more or less an Albanian word!

According to Kondylakis *Ζᾶνε Θεὲ* was derived from *Ζὰν Θεέ*. This is not correct, because from *Ζὰν Θεὲ* one would expect the form *Ζὰ Θεέ* and nothing more.

Cook also occupies himself with the interpretation of these forms in his famous book ZEUS. According to him the forms *Ζᾶνε* and *Ζῶνε* were derived from the nouns * *Ζᾶνος* and * *Ζῶνος*, the latter again from *Ζὰν* and * *Ζὰν⟩Δίων* respectively. This opinion is not correct because the nominatives *Ζάνας—Ζώνας* would derive from the accusatives Ζᾶνα and * *Ζῶνα* of the forms *Ζὰν* and * *Ζὼν* respectively. Moreover the name *Δίων= Ζεὺς* is unattested.

In my opinion the interpretation of the forms *Ζᾶνε* and *Ζῶνε* is as follows.

From the ancient accusative *Ζᾶνα* was formed regularly (according to the known development of the third declension in post-classical Greek) the nominative *Ζάνας* and vocative *Ζάνα*. Further, from the expression *Ζάνα Θεὲ* in the vocative was formed *Ζᾶνε Θεὲ* after analogy with the second declension *Θεέ*, cf. *Δίε πανύψιστε⟨Δία* . . . etc. Then the form *Ζᾶνε* changed to *Ζῶνε* most probably by folk etymology from *ζώνη*, cf. *Καθήμεια⟨'Ακαδήμεια* because of *κάθομαι!*

The survival of the name of *Ζεὺς* in Crete, and especially in Ida where Zeus was greatly worshiped, is not strange And in the survival of this word is reflected the unbroken continuity of life of about three thousand four hundred years. In an inscription of Knossos one reads: di-ka-ta-*jo* di-we=*Δικταίῳ ΔιFεί*!